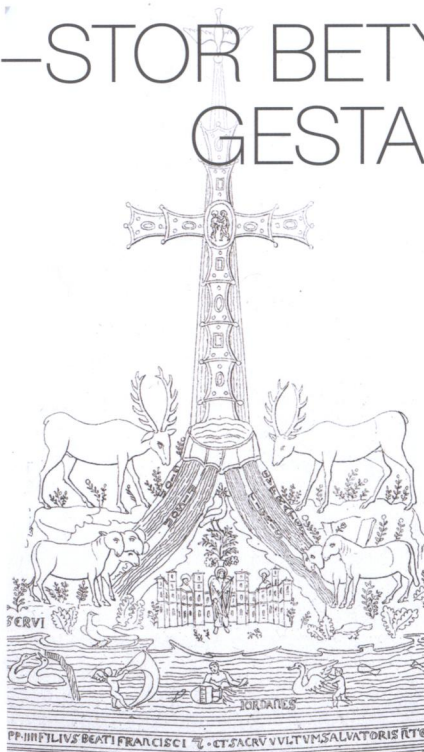

Paradisträdgården

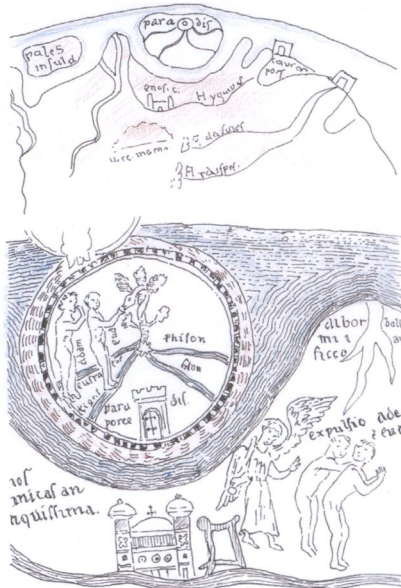
–STOR BETYDELSE FÖR GESTALTNING INOM TRÄDGÅRDS- KONSTEN GENOM TIDERNA

Paradisets urkälla

Detalj av absidmosaikerna i den fornkristna basilikan San Giovanni in Laterano i Rom. Framför en lägre bergsrygg reser sig ett högre berg symmetriskt och konformat likt en vulkankägla. På toppen en rund sjö: ett källflöde som tränger ut i fyra strömmar som är namngivna: Eufkrat, Tigris, Gion och Pison. Vid käglans fot dyker de ner i jorden och där syns ingången till Edens lustgård bevakad av en kerub; bakom står Petrus och Paulus.

I lustgården växer en palm med fågel Fenix. Hjortar, lamm, korset, störtande duva i ett strålknippe av ljus har alla religiösa betydelser som lämnas därhän här. I förgrunden det vatten som ansågs omsluta jordskivan på vars yttersta östra kant paradiset har sin plats. Mosaiken är förnyad och ändrad flera gånger och kan därför antas inte exakt kvarstå i sitt originalutförande. Här visas den i avbildning från planschverket Die Basiliken des Christlichen Roms.

Paradiset på kartan

Detaljer ur medeltida kristna världskartor som visar paradiset. Här i förtydligande avritningar av författaren. Att jorden är ett klot, som några av den grekiska antikens filosofer förespråkade, hade under medeltiden fallit i glömska. Jorden framställs som en skiva omgiven av vatten med upprinnelse i paradiset.

Övre illustrationen: Sawlerykartan från ca 1200. Vid jordskivans kant längst i öster, som är uppåt på kartan, syns paradiset omgivet av en mur och beläget på en ö. Avbildningen speglar utan vidare tillägg beskrivningen i Första Mosebok: "Från Eden gick en flod ut som vattnade lustgården, och där delade den sig och blev till fyra floder".

Nedre illustrationen: Herefordkartan från cirka 1300. Paradiset är som vanligt placerad i öster högst upp på kartan och visas som en ö med en muromgärdad trädgård från vilken de fyra floderna strömmar ut. Här har kartografen bemödat att få med syndafallet i skapelseberättelsen.

Illustrationen på sidan 33: Benediktinermunken Andrea Walsperger's världskarta från 1448. Han placerar paradiset på en bergstopp i jordskivans yttersta östra kant, men för ovanlighetens skull är söder uppåt på hans karta. Paradiset är urbaniserat för att försäkra alla rättrogna en plats. De fyra floderna finns med.

Assyrisk jaktpark – pairidaeza

En panel av sten med bild i lågreliëf från Ashurbanipals palats i Nineveh cirka 645 före vår tidräkning, som visar kung Sanheribs jaktpark. Till höger en akvedukt burens av spetsiga valv av sten. Vattnet från akvedukten rinner nedför slutningen och delar sig i flera fåror. I paviljongen ses kungen stående. Här är reliefen avtecknad och förtydligat med färg av författaren. Originalen finns i British Museum och kan betraktas i deras digitala arkiv.

Om paradiset trädgård berättas i Toran, Bibeln och Koranen och myten om det jordiska paradiset har lämnat spår i trädgårdskonsten. Än idag förvaltas mönstret med den inhägnade, vattenrika och fyrdelade trädgården med särskild omsorg i islamiska trädgårdar och i trädgårdar av alla slag placerar vi än idag urnor i form av paradisvaser.

M yten om paradiset som en underbar lustgård med en livets källa, urkällan till allt vatten, har mångtusenåriga rötter i fornmesopotamisk kult. Förebilden är det gudaberg vid Eufkrat och Tigris källor som återkommer hos sumer, assyrier och babylonier. Där kombineras vatten- och eldkult. En trädgård för gudarna omnämns redan i Gilgamesheposet, skrivet på sumeriska mer än 2 000 år före vår tidräkning, men sannolikt traderat innan dess under lång tid. I eposet skildras en trädgård med ett träd bredvid en helig källa.

En kultplats som kan ha inspirerat föreställningar om hur paradiset ser ut finns arkeologiskt belagd. Konsthistorikern Lars-Ivar Ringbom menar att han funnit den i Shiz, nuvarande Takht-i-Suleiman i Azerbajdzjans bergstrakter. Den förkristna kultplatsen ligger på ett koniskt berg med en topp i vars mitt källvatten tränger upp och ursprungligen rinner ut åt fyra håll. Ett sådant paradisberg återspeglas långt senare i Lateranbasilikans absidmosaik från 300-talet: vid jordskivans kant på bergets plana topp finns urkällan. Vattnet ses rinna ut i fyra flöden för att försvinna underjordiskt och sedan bevattna hela jordskivan.

EN LEVANDE MYT

Med små variationer hålls myten levande och omformas i judendom, kristendom och islam. Den ursprungliga mesopotamiska kombinerade vatten- och eldkulten delas, så att vattnet strömmar i det jordiska paradiset medan elden förvisas till underjorden. Det blir ännu en uppdelning: i den tidiga kristenheten var paradiset bundet till jordskivan. Senare gjordes åtskillnad mellan det jordiska och det himmelska paradiset. Det är föreställningen om det jordiska paradiset som lämnat spår i trädgårdskonsten.

Tre motiv med ursprung i myten om det jordiska paradiset har särskild betydelse för trädgårdskonsten: den inhägnade lustgården, livets vatten som väller fram och ger näring åt livets träd för att sedan dela sig i fyra flöden som gör hela jorden bördig och peristylen som symbol för att bo; det vill säga för att leva. Bilden av paradiset är påverkad av hur konstbevattning och bostäder utformades redan årtusenden före vår tidräkning.

PRUNKANDE TRÄDGÅRD

De helighållna skrifternas berättelser placerar paradiset i öster. På kristenhetens medeltida kartor visas paradiset längst österut vid jordskivans kant och kartorna är oftast vända så att öster är uppåt. Antingen avbildas paradiset som en ö, som en mur-omgärdad trädgård eller också som en kombination av de två.

Paradiset som prunkande trädgård är dominerande, men under medeltiden när kristendomen hade en mång-

hövdad skara av följare uppkom en komplikation i tanken: paradiset trädgård befolkades från början bara av två och nu är det många saliga som förväntar sig en plats: paradiset måste urbaniseras och det avbildas ibland som en stad. En alternativbild till paradiset som trädgård i öster, med förankring i judendom och delar av kristenheten, är det jordiska paradiset som sammanfallande med staden Jerusalem.

DEN INHÄGNADE LUSTGÅRDEN

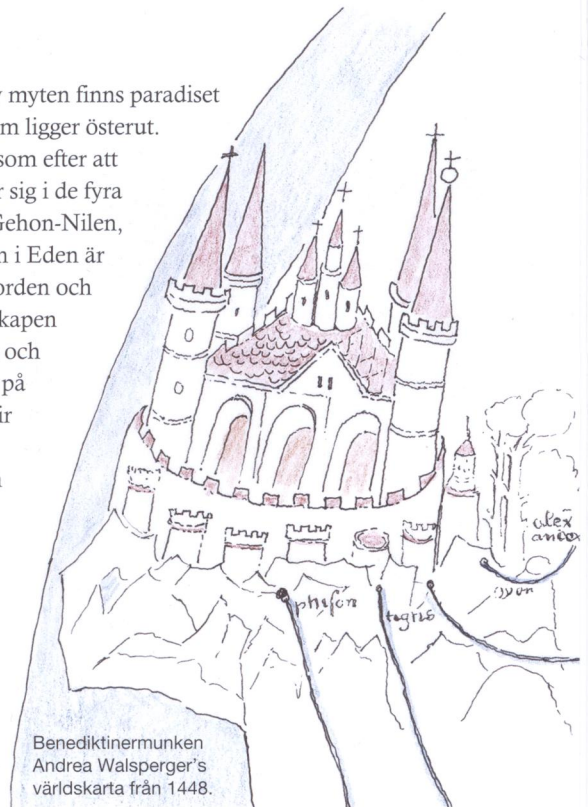
I Tvåflodslandet anlades kungliga jaktparker med början flera tusen år före vår tidräkning. De var inhägnade och bevattnade. De kallas pairidaeza på persiska, vilket betyder inhägnad trädgård och är grunden till föreställningar om hur paradiset ser ut. På en stenrelief avbildas kung Sanheribs jaktpark nära Nineveh – det nuvarande Mosul. Den är mur-omgärdad, genomströmmas av vatten och har en paviljong. Bilden är nästan 3 000 år gammal.

Att paradiset ska vara inhägnat är en föreställning som är fullt begriplig: förutom att förebildliga tidiga trädgårdar och jaktparker var inhägnade, så är det rimligt att ett paradiset på jorden är tydligt avskilt från det som inte är ett paradiset. Den inhägnade paradisträdgården är inte ägnad att locka till att genomströvas; den manar till kontemplation i avskärmd stillhet.

VATTNET...

I den bibliska versionen av myten finns paradiset på jorden i landet Eden som ligger österut. Från Eden utgår ett flöde som efter att ha vattnat lustgården delar sig i de fyra floderna: Pison-Ganges, Gehon-Nilen, Eufkrat och Tigris. Urkällan i Eden är upphov till allt vatten på jorden och de fyra floderna har egenskapen att dyka ner i underjorden och välla fram på olika platser på jordskivan som därmed blir fruktbar i sin helhet.

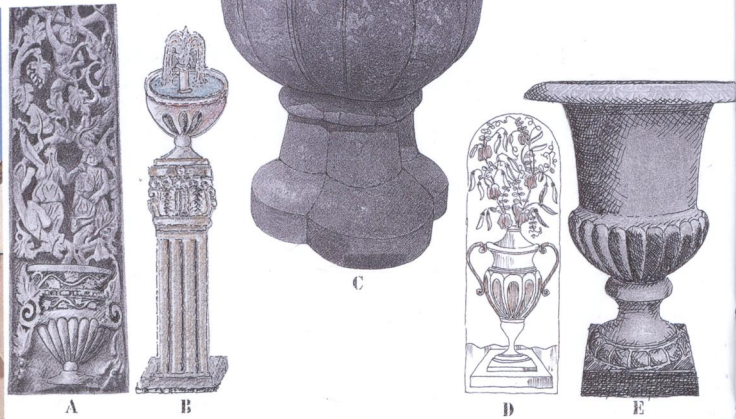
I Alexandria med all sin samlade klokhet väcktes tvivel: hur är det möjligt att urkällans vatten kan dyka underjordiskt vid Eufkrat och Tigris källa för att sedan försörja Nilen, som har sin, som de då trodde enda, upprinnelse i Etiopiens högländ? ➤

Benediktinermunken Andrea Walsperger's världskarta från 1448.

En paradiskas framför basilikan S. Cecilia in Trastevere i Rom. Vattnet sprutar fram i fyra strålar i dammen, som kan tänkas representera de fyra floderna. Vid mitt första besök i början av 1970-talet strålade vattnet i stället ut ur hålen strax ovanför vasens bladformiga underdel och det rimmade egentligen mera bokstavligt med vasens idé.

Paradisvaser

- A: Pilasterdekor i Severu's förkristna basilika i Leptis Magna, från 200-talet. Vinrankor växer upp ur vasen och representerar livets träd.
- B: Detalj ur mosaiken föreställande kejsarinnan Thodora och hennes följe i den bysantinska centralkyrkan San Vitale, Ravenna. Från 500-talet. En vattensprudlande paradiskasvas.
- C: Dopfont, så kallad paradiskasfont, i Santa Maria Domkyrka, Visby. Från mitten av 1200-talet. Paradiskasfontar tillverkades i stor omfattning på Gotland, också för export.
- D: Intarsia, Kalmar slott, 1570-tal.
- E: Nutida trädgårdsurna som säljs på plantskolor och byggvaruhus.

Man fann det mera trovärdigt att både paradiset och källan till livets vatten finns där, vid Nilens källa, och att Nilen är upprinnelsen till allt jordiskt vatten.

...ETT SJÄLVSKRIVET INSLAG

I Antiokia hävdade de bestämt att det förhåller sig som det framställs på Lateranbasilikans absidmosaik: Nilen dyker ner vid Eufkrat och Tigris källa och färdas mirakulöst och underjordiskt till Etiopiens högland där den väller fram för att flyta överjordiskt i motsatt riktning. Myter och dispyter är som ler och långhalm.

Allt vatten med ursprung i paradiset som genom ett symboliskt tänkt system av kanaler under mark och flöden ovan mark, har i föreställningsvärlden som en yttersta utlöpare det vatten som används i rituella dop, tvagningar och bad i helgedomar av olika slag. I trädgårdar som alluderar på det jordiska paradiset är vattnet ett självskrivet inslag.

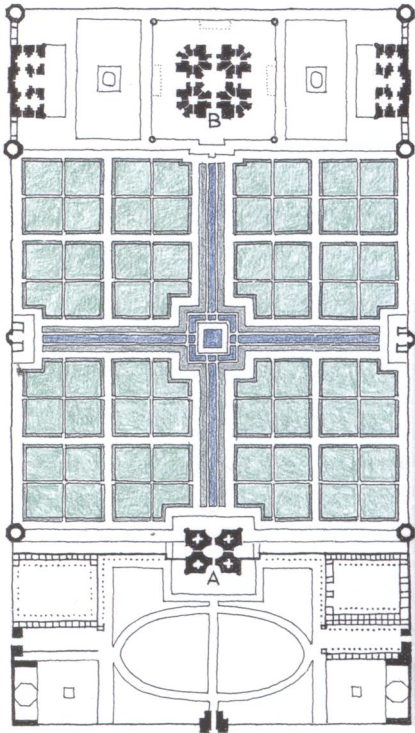
PARADISVASEN

Redan i den mesopotamiska konsten är den vattensprudlande vasen en källsymbol. Mycket tidigt kommer paradiset urkälla att förenklat symboliseras av en vas, paradiskasvasen, med en utformning som levt kvar i årtusenden: den är i sin helhet formad som en skål där bladlika former söker sig upp längs sidorna mot dess rand. Bladformerna buktar ofta utåt och kan tolkas som att det tungviktiga vattnet pressar ut skålens sidor. Paradiskasvasen eller skålen kan förekomma som fontän eller också rotas där livets träd som anses för evigt växa ur livets källa; paradiskasvasen finns rikligt representerad i tidig iransk, indisk och judisk bildskatt.

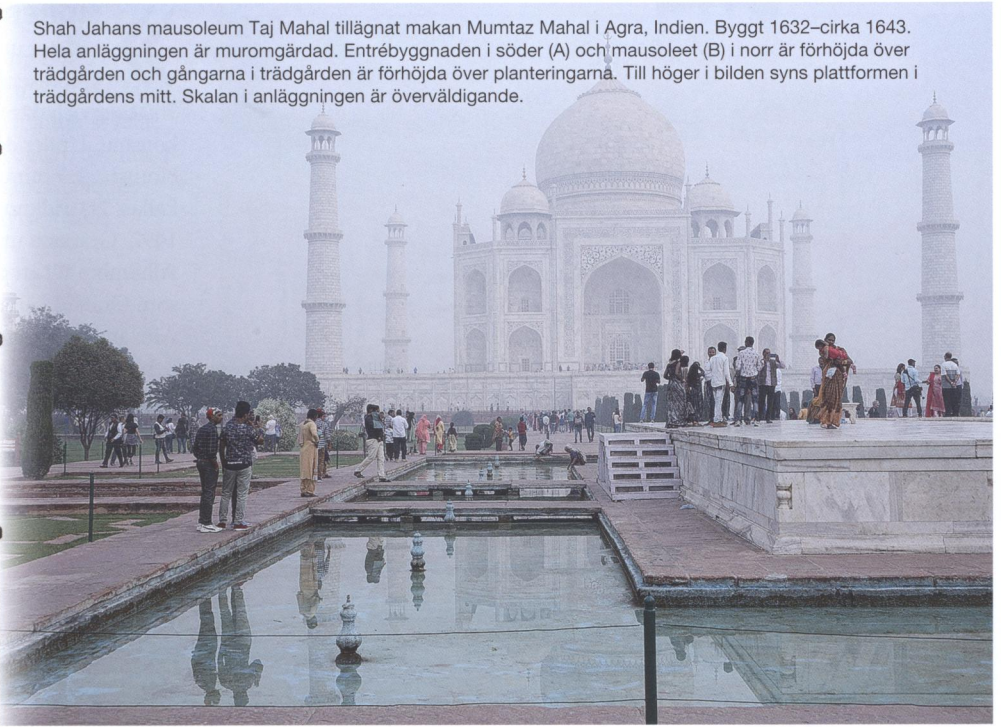
Framför den fornkristna basilikan S. Cecilia in Trastevere i Rom står en paradiskasvas, antagligen hämtad från ett förkristet romerskt bad. Den står i en damm från vilken fyra

Förgården till basilikan San Clemente in Laterano, Rom – En fontän, fyra band i stenläggningen som leder fram till varsin träd och en peristyl som inramning.

Shah Jahans mausoleum Taj Mahal tillägnat makan Mumtaz Mahal i Agra, Indien. Byggt 1632–cirka 1643. Hela anläggningen är muromgärdad. Entrébyggnaden i söder (A) och mausoleet (B) i norr är förhöjda över trädgården och gångarna i trädgården är förhöjda över planteringarna. Till höger i bilden syns plattformen i trädgårdens mitt. Skalan i anläggningen är överväldigande.

trädgårdsgångar sträcker ut i räta vinklar. I stilla strålar porlar vatten ner från vasen. Paradisvasen ses återkommande i den fornkristna bildvärlden, i den islamska trädgården är den vanlig där vatten bryter fram, under medeltiden förekommer den som dopfont i kristenheten och vi ser den idag som nytillverkade trädgårdsumnor i våra trädgårdar.

PERISTYLEN

En kolonnomgiven gård – en peristyl – är det nav kring vilket bostäderna i de tidigaste städerna organiserades. Peristylen som bostadens centrum överförs till Grekland, vidare till Romarriket där den kallas atrium och har en damm eller fontän i mitten och så till det islamska riyadh.

Eftersom mytens paradiset tänktes inrymma bostäder för de saliga som bevärdigats inträde, men också bostadspalats för Kristus efter återkomsten till jorden, vilken motsågs med förväntan, så finns peristylen representerad i bostaden som ett motiv i paradisträdgården; den inramar också förplatsen till de fornkristna basilikorna och återkommer i klostergårdarnas korgångar.

PERSISKA OCH KRISTNA TRÄDGÅRDEN

Den persiska trädgården tog form under intryck från mesopotamisk kult och det sofistikerade konstbevattningsystemet med kanaler i ruttmönster. Dess kännetecken är regelbundenhet och symmetri med två kanaler som korsar varandra i en bassäng i mitten. Trädgården är fyrdelad – chahar-bagh på persiska – och har planteringar i de fyra fälten. Mönstret fanns redan i Kyrus den stores trädgård i Pasargadae på slätten norr om Shiraz, drygt 500 år före vår tidräkning. Det var en kombinerad jaktpark och fruktträdgård.

I det västliga kristna kulturområdet är det ständigt flödande vattnet i kanaler inte alltid en teknisk möjlighet eller nödvän-

dighet: det finns vanligen rikligt med lokalt vatten. I medeltidens klostergårdar och privatträdgårdar är urkällan därför ofta reducerad till en fontän, damm eller brunn. De fyra kanalerna kan vara omformade till trädgårdsgångar.

DEN ISLAMSKA TRÄDGÅRDEN

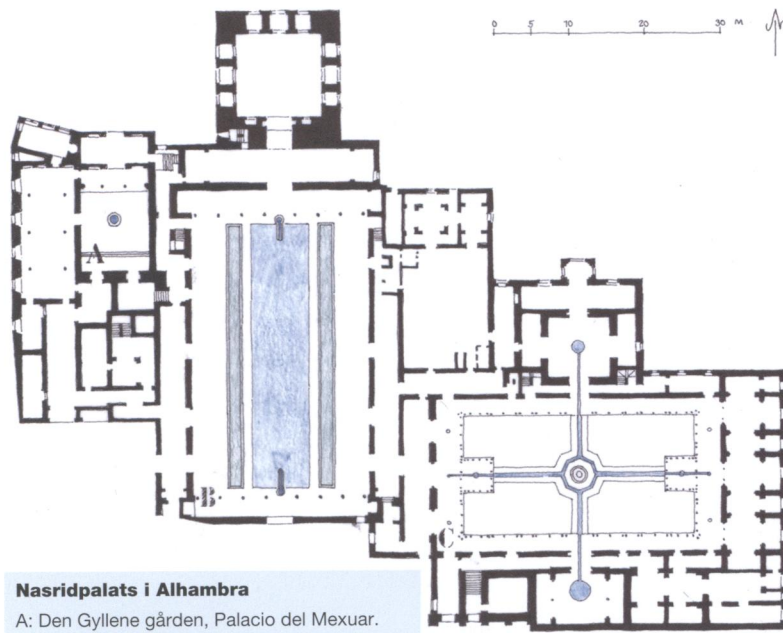
När Muhammeds lära – islam – nådde tvåflodslandet under 600-talet, övertogs den persiska trädgårdens mönster: chahar-bagh. Där kanalerna möts i mitten kan det finnas en bassäng, eller en förhöjd plattform, en paviljong eller ett mausoleum. Inom islam är en jordisk paradisk trädgård viktig för förberedelsen inför inträdet i det himmelska paradiset. Därför har den fyrdelade trädgården med särskild ihärdighet och omsorg förvaltats i den islamska kulturen. Den kännetecknas av en abstrakt och avancerad geometrisk ordning till följd av, dels de förebildliga bevattningskanalerna i rutnät, dels den islamska bildfientligheten.

FYRA KANALER

Den inneslutna trädgården och det stilla rinnande vattnet i fyra rätvinkliga riktningar är kärnan i gestaltningen av paradisträdgården. De fyra kanalerna beskrivs i Koranen som fyllda av vatten, mjölk, vin och honung. Vad mer kan man önska? Kanske skugga. Vatten och skugga är det som gör den islamiska trädgården paradisk. Vanligen är den integrerad i bostadskomplexet och bidrar till ett behagligt klimat där.

Det medeltida islamska kalifatet sträckte sig mellan Sevilla och Samarkand. Den östliga delen erövrades av mongolerna under 1200-talet. Då övertog de också den trädgårdskonst som araberna lärt av perserna och förde den vidare till Kabul, sedan längre österut till Indien. Mongolernas trädgårdar är storslagna i palats som i Röda borgen i Agra och mausoleer som Taj Mahal; morernas trädgårdar i kalifatets västliga del är intima.

Nasridpalats i Alhambra

A: Den Gyllene gården, Palacio del Mexuar.
B: Myrträdgården, Palacio de Comares.
C: Lejonträdgården, Palacio de los Leones.

Här är skalan intim.

Den Gyllene gården i Palacio del Mexuar.

MORERNAS TRÄDGÅRDAR

I väster utvidgades kalifatet genom att morerna koloniserade större delen av Iberiska halvön under 700-talet och där förvaltade de den islamska trädgårds-konsten. Under de moriska sultanernas sista tid i Spanien blomstrade emiratet av Granada eller som det också kallas: Nasridkungariket. Det existerade mellan 1238 och 1492. Granada utvecklades under sultanernas styre från Alhambra till ett centrum för konst och vetenskap, en roll som Granada ärvde efter Córdoba. Alexander den stores fälttåg i österled under 300-talet och den spridning av grekisk kultur och vetenskap till det persiska riket som det innebar kallas hellenismen, men borde, som Lars-Ivar Ringbom föreslår, hellre kallas det greko-iranska kulturutbytet och också tillerkännas en andra fas, kan jag tycka, med tanke på betydelsen av återflödet västerut efter Romarrikets fall.

NASRID-PALATSEN I ALHAMBRA

Palatset Mexuar är det äldsta. Där finns flera gårdar. En av dem, Gyllene gården, Cuarto Dorado, är inte stor. För att komma in på gården passerar man genom trånga och vinklade passager på det sätt som är vanligt i de moriska palatsen. Gårdarna öppnar sig som överraskningar. Gyllene gården är kvadratisk. Fontänen i mitten har paradisvasens och lotusblommans attribut. Genom smala passager igen och sedan uppenbarar sig den större Myrträdgården. Den är långsträckt med en

Myrträdgården i Palacio de Comares.

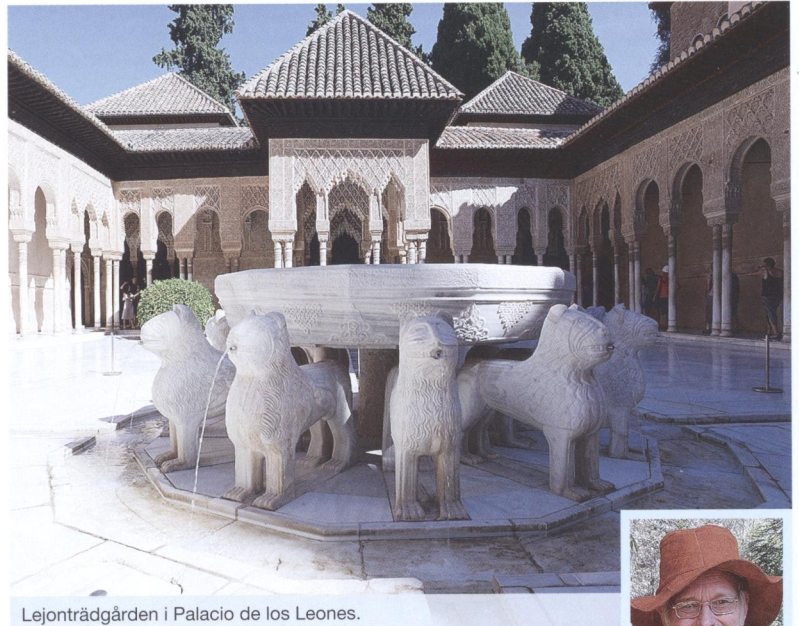
svalkande damm som fylls vid kortsidorna ur fontäner, som är så utformade att vattnet porlar upp mitt i en skål, rinner raskt mot ett utlopp format som en platt pip, där det bromsar upp för att stilla och närmast ljudlöst falla ner i dammen, utan att förstöra vattenspeglin; dammen speglar fortfarande peristylen. Jag blir häpen stående kvar. Längs dammen löper häckar av myrten som inlindrar intrycken i dofter.

LEJONGÅRDEN

Genom smala knixiga passager, så öppnar sig Lejongården, liksom de andra kantad av en peristyl. Gården är fyrdelad med en fontän i mitten med tolv lejon. Vattnet rinner dels från skålar bortom peristylen i de fyra väderstrecken, dels från lejonens käftar eller snarare munnar; de ser omåttligt beskedliga ut.

Märklig är avbildningen av lejonet som hör till – själva skapelsen – som normalt inte avbildas i den islamska bildkulturen. Kanske är det just att de ser så onaturligt harmlösa ut som gör att de kan passera. De antas representera de tolv apostlarna. Ursprungligen fanns blommor och apelsinträd på gården.

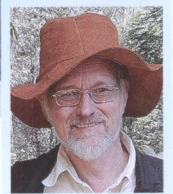
Vandringen genom Nasridpalatsens tre trädgårdar: den gyllene, den med myrten och den med lejon, vidare genom trädgården Lindaraja, så till Partal som är ett av de äldsta palatsen i Alhambra, via en promenad i den långsträckt moderna trädgården i morisk stil till Generalife, äntligen vid de två trädgårdarna i sommar-

Lejonträdgården i Palacio de los Leones.

palatset: Patio de Acequia och Patio del Ciprés de Sultana, och så de mindre trädgårdarna; det är ett program som inte alls rimmar med tanken bakom paradisträdgården – hela dagen borde hellre fördrivas genom att förbli helt stilla i en av dem. För att bara må.

Promenaden som gestaltungsprincip är en helt annan sak – en annan historia. •

Rolf Johansson – är docent och professor emeritus i Landskapsarkitektur vid SLU i Ultuna.

Om paradisträdgården

- Landskapsarkitekten Inger Berglunds *Det inhägnade paradiset – om islam och trädgårdskonsten* (2014) är rikt illustrerad med många exempel och förklaringar. Det finns också planer över de flesta av trädgårdarna – det är riktigt gott.
- Emma Clark presenterar sig som trädgårdsdesigner. Hennes bok *The Art of the Islamic Garden* (2004) är en grundlig genomgång av den islamska trädgårdens historia och boken är full av råd till den som har föresatt sig att gestalta en islamsk trädgård. Clarks kändedom, och engagemang i, den islamska trädgårdskonsten ur ett gestaltungs-perspektiv är nog överträffad i modern tid.
- En präktig kaffebordsbok om islamska trädgårdar erbjuder Monty Don & Derry Moore med *Paradise Gardens. The world's most beautiful Islamic*

gardens. 2018. Dess kvalitet ligger i de många och professionella bilderna. Faktauppgifterna är mer sparsmakade.

- Ett monumentalt arbete levereras av konsthistorikern Lars-Ivar Ringbom: *Paradisus Terrestris. Myt, bild och verklighet* (1958). Det är en grundlig diskussion av paradiset i myt och bild, och möjliga verkliga förebilder. En källa att ösa ur för den som vill tränga djupt ner i föreställningen om det jordiska paradiset. Författaren drar sig inte för att framkasta möjliga samband som kan få läsaren att tappa andan.
- Oscar Reutersvärd, konstnären och konstprofessorn som i sina skulpturer mästrat tyngdlagen och i sina bilder centralperspektivets logik; den enda företrädaren för konstriktningen "impossibilism"; han har också konstruerat labyrinter. I sin konsthistoriska gärning har han

behandlat många överraskande teman, ett är de medeltida gotländska paradisfontäner. *Paradisets källa och de gotländska "paradisfontäner"* (1967).

- Den bästa berättelsen att ha i handen på vandring i Alhambra, eller i *Känken* – den är inte lättviktig – är *The Alhambra and the Generalife. Official Guide*. Den är pedagogisk, grundlig och gediget forskningsgrundad. Rikt illustrerad med planer och bilder. Oumbärlig.
- I allmänna översikter av trädgårdskonstens historia finns naturligtvis den islamska trädgården med. Penelope Hobhouse: *Trädgårdskonstens historia. 3000 år*. (2002) behandlar ämnet grundligare än de flesta. Elizabeth Barlow Rogers: *Landscape Design. A Cultural and Architectural History* (2001) har sin styrka i det kulturhistoriska perspektivet.